

Ιεραποστολικοί αγώνες των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου και η αποτίμηση της προσφοράς τους

/ [Ορθόδοξες Προβολές](#)

Δημητρίου Γόνη

Ομοτίμου Καθηγητού Πανεπιστημίου Αθηνών

1. Ιστορικό περιβάλλον δράσεώς τους

Οι ηγέτες του Φραγκικού Κράτους, για την εξασφάλιση των ανατολικών συνόρων από τους Σλάβους, είχαν κατορθώσει να υποτάξουν τους Σλάβους της Βοημίας και της Μοραβίας και να τους αναγκάσουν να αναγνωρίσουν την επικυριαρχία τους. Για να εξασφαλίσουν μάλιστα και εκκλησιαστική επιρροή, οι επισκοπές του κράτους τους, Regensburg και Passau, και η αρχιεπισκοπή του Salzburg ανέπτυξαν σημαντική ιεραποστολική δραστηριότητα στη Βοημία, τη Μοραβία, τη Νίτρα (Σλοβακία) και τη σημερινή Δυτική Ουγγαρία. Στη Βοημία δεν είχαν μεγάλες επιτυχίες, ενώ αντιθέτως στη Μοραβία και τη Νίτρα είχαν αρκετά θετικά αποτελέσματα. Σ' αυτό συνετέλεσε και η βοήθεια που πρόσφεραν οι τοπικοί

άρχοντες. Το 830 ο ηγεμόνας της Μοραβίας Moimir A' προσάρτησε τη Νίτρα στην ηγεμονία του. Ο διάδοχός του Ραστισλάβος (846-870) επεξέτεινε τα σύνορα του κράτους του, δημιούργησε τη Μεγάλη Μοραβία και προοδευτικά απομακρύνθηκε από την πολιτική εξάρτηση του Φραγκικού Κράτους. Ο Λουδοβίκος ο Γερμανικός απέτυχε να υποτάξει εκ νέου τη Βοημία και τη Μοραβία και ο Ραστισλάβος κατέστη πανίσχυρος ηγεμόνας και επενέβαινε και στα εσωτερικά ζητήματα του Φραγκικού Κράτους. Μάλιστα τάχθηκε στο πλευρό του γιου του Λουδοβίκου, Καρλομάγνου, όταν ο τελευταίος επαναστάτησε κατά του πατέρα του (861)[1]. Ο Λουδοβίκος, για να καταβάλει τον επικίνδυνο αντίπαλό του, αναζήτησε συμμάχους, που βρήκε στο πρόσωπο του χαγάνου των Βουλγάρων Βόριδος. Οι διαπραγματεύσεις Φράγκων και Βουλγάρων διήρκεσαν τρία χρόνια (860-863) και κατέληξαν σε συμφωνία, που προέβλεπε αφενός την οργάνωση κοινής εκστρατείας κατά του Ραστισλάβου και αφετέρου ότι ο Βόρις θα ασπαζόταν το χριστιανισμό από Φράγκους κληρικούς[2].

Ο Ραστισλάβος, για να εξουδετερώσει το θανάσιμο κλοιό που δημιούργησε η φραγκοβουλγαρική συνθήκη, αφού απέτυχε να εξασφαλίσει τη συμπαράσταση του πάπα Νικολάου του Α', στράφηκε προς το Βυζάντιο (862). Το αίτημά του ήταν διπλό: η συμμαχία του Βυζαντίου και η αποστολή ορθόδοξων διδασκάλων, για να κηρύξουν το χριστιανισμό στη σλαβική γλώσσα. Το Βυζάντιο, επί κεφαλής του οποίου βρίσκονταν τρεις αξιόλογες μορφές [ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' (842-867), ο πατριάρχης Φώτιος (858- 867) και ο καίσαρας Βάρδας], εξετίμησε την περίπτωση και από πολιτική και εκκλησιαστική σκοπιά και δέχθηκε τις προτάσεις του Ραστισλάβου. Έτσι ξεκίνησε η ιεραποστολή των αδελφών Κωνσταντίνου και Μεθοδίου και των μαθητών τους στη Μεγάλη Μοραβία[3]. Εν συνεχεία τα βυζαντινά στρατεύματα εμφανίστηκαν στα βουλγαρικά σύνορα και ο βυζαντινός στόλος έκανε επίδειξη δυνάμεως στις βουλγαρικές ακτές και τον ποταμό Δούναβη. Ο Βόρις βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση και υπέκυψε στη δύναμη των Βυζαντινών. Το 864 δέχθηκαν το χριστιανισμό από βυζαντινούς ιεραποστόλους και αυτός και ο λαός του, ο ίδιος προσωπικά βαπτίστηκε και έλαβε το όνομα Μιχαήλ (το όνομα του αναδόχου του αυτοκράτορα του Βυζαντίου)[4].

2. Η ταυτότητα των δύο αδελφών

Η επιλογή των δύο αδελφών από τη Θεσσαλονίκη, του Κωνσταντίνου Φιλοσόφου και του Μεθοδίου, για να φέρουν εις πέρας την αποστολή στη Μεγάλη Μοραβία, δεν ήταν τυχαία. Ο Κωνσταντίνος (826/827-869) είχε σημαντικές σπουδές στη Θεσσαλονίκη, που τις συμπλήρωσε από περιώνυμο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινουπόλεως κοντά σε φημισμένους καθηγητές, και μάλιστα έλαβε τον

τόσο σπάνιο τίτλο του Φιλοσόφου. Μετά ταύτα οι ικανότητές του είχαν δοκιμαστεί επιτυχώς σε δύο διπλωματικές αποστολές στους Άραβες και τους Χαζάρους (860). Εκτός αυτού είχε αποδείξει ότι διέθετε το χάρισμα να μαθαίνει σε σύντομο χρονικό διάστημα ξένες γλώσσες και να ασχολείται με άνεση με αυτές[5]. Ο μεγαλύτερος αδελφός Μεθόδιος (815-885), που δεν διέθετε την υψηλή παιδεία του Κωνσταντίνου, είχε υπηρετήσει σε σλαβική αρχοντία του Βυζαντίου ως διοικητής και είχε αποκτήσει κατάλληλη προετοιμασία για να εργαστεί ιεραποστολικά μεταξύ των Σλάβων (εξοικείωση με τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμα)[6]. Η μονή Πολυχρονίου, στην οποία υπηρετούσε ως ηγούμενος, βρισκόταν στη Βιθυνία της Μικράς Ασίας, όπου ήταν έντονη η παρουσία των Σλάβων[7].

Η αποστολή στους Δυτικούς Σλάβους (Μοραβούς κ.ά.) ξεκίνησε με ευοίωνες προοπτικές. Οι δύο αδελφοί δημιούργησαν σλαβικό αλφάβητο, εκπόνησαν μεταφράσεις, παρέλαβαν μαζί τους τους μαθητές τους και άρχισαν το ιεραποστολικό τους έργο επί μοραβικού εδάφους[8]. Και ασφαλώς επετέλεσαν στη χώρα αυτή αξιόλογο έργο. Η αποτίμηση όμως της προσφοράς τους από το ευρύτερο χριστιανικό κοινό είναι λανθασμένη και τους αδικεί κατάφωρα, αφού την συνδέει αποκλειστικά με την κήρυξη του Χριστιανισμού στον κόσμο των Σλάβων. Είναι όμως ικανοποιητική και ανταποκρίνεται στα πράγματα αυτή η αποτίμηση;

3. Η αποτίμηση της προσφοράς τους

Κατ' αρχάς πρέπει να πούμε πως οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος δεν είναι οι πρώτοι Ιεραπόστολοι που κήρυξαν το Ευαγγέλιο του Χριστού στους Σλάβους. Ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος μας πληροφορεί ότι ήδη από την εποχή του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-640) είχε αρχίσει ο εκχριστιανισμός των Σλάβων. Ο Ηράκλειος έφερε τότε πρεσβυτέρους από τη Ρώμη στη Βαλκανική, για να κηρύξουν το Ευαγγέλιο στους Σέρβους και να τους βαπτίσουν[9]. Το έργο αυτό συνέχισε το Βυζάντιο στους Σλάβους και στους κατοπινούς αιώνες. Είναι γνωστό επίσης ότι και οι Ρώσοι μετά την αιφνιδιαστική επίθεση κατά του Βυζαντίου, τη γνωστή έφοδο των Ρώσ (860), δέχτηκαν όχι μονάχα ιεραποστόλους, αλλά και επίσκοπο για την οργάνωση της νεοσύστατης Εκκλησίας[10].

Πρέπει να επισημάνουμε ότι ακόμη και στη Μεγάλη Μοραβία (το κατ' εξοχήν πεδίο ιεραποστολής των δύο αδελφών) είχε διαδοθεί ο χριστιανισμός πριν από την άφιξή τους στη χώρα αυτή. Οι πηγές δεν αφήνουν καμία αμφιβολία γι' αυτό. Ας δούμε λοιπόν τι μας λένε οι πηγές. Στο Βίο του αγίου Κυρίλλου ο ηγεμόνας των Μοραβών Ραστισλάβος παραγγέλλει στον αυτοκράτορα Μιχαήλ τον Γ': Μολονότι ο λαός μας απαρνήθηκε την ειδωλολατρία και τηρεί τον χριστιανικό νόμο, εντούτοις δεν

έχουμε διδάσκαλο τέτοιον που να μπορεί να μας εξηγήσει την ορθή πίστη στη δική μας γλώσσα, ώστε, βλέποντας αυτό και οι άλλοι λαοί, να μας μιμηθούν. Γι' αυτό στείλε μας, δέσποτα, επίσκοπο και τέτοιον διδάσκαλο. Διότι από εσάς απορρέει προς όλες τις χώρες ο καλός νόμος[11]. Στο Βίο του αγίου Μεθοδίου ο Ραστισλάβος είναι σαφέστερος: Με το έλεος του Θεού είμαστε υγιείς, ήρθαν δε σε εμάς πολλοί διδάσκαλοι χριστιανοί από τους Λατίνους, τους Έλληνες και τους Γερμανούς, διδάσκοντάς μας διαφορετικά. Εμείς όμως οι Σλάβοι είμαστε άνθρωποι απλοϊκοί και δεν έχουμε ποιον να μας διδάξει την αλήθεια και να μας εξηγήσει τη γνώση. Γι' αυτό, κράτιστε δέσποτα, στείλε μας άνδρα ο οποίος θα μας κατευθύνει σε όλη την αλήθεια[12]. Όλα αυτά σημαίνουν ότι στη Μοραβία δρούσαν από πολύ καιρό ιεραποστολικές ομάδες από τη Γερμανία, το Βυζάντιο και την Ιταλία. Όλοι τους κήρυτταν «Χρίστον εσταυρωμένον», αλλά χρησιμοποιούσαν διαφορετικές ιεραποστολικές μεθόδους, διαφορετική λειτουργική πρακτική και διαφορετικό κανονικό δίκαιο. Ο Ραστισλάβος με το αίτημά του αυτό δεν ήθελε να αυξήσει τον αριθμό των ιεραποστολικών ομάδων κατά μία. Ήθελε διδασκάλους που θα δίδασκαν το λαό στη μητρική του γλώσσα, που θα λειτουργούσαν στη σλαβική, που θα μετέφραζαν στη γλώσσα αυτή, που αργά ή γρήγορα θα εκτόπιζαν τους άλλους ιεραποστόλους, που θα οργάνωναν και θα δημιουργούσαν αυτοκέφαλη Εκκλησία της Μοραβίας και η χώρα θα αποκτούσε μαζί με την πολιτική και την εκκλησιαστική της ανεξαρτησία. Οι δύο άγιοι αδελφοί δεν κατόρθωσαν να πραγματοποιήσουν όλες τις επιθυμίες του Ραστισλάβου, όμως πέτυχαν να δώσουν το πολυτιμότερο αγαθό στους Σλάβους, τον γραπτό σλαβικό λόγο.

Ο Κωνσταντίνος από την πρώτη στιγμή της αφίξεώς του στη Μοραβία λειτούργησε ως διδάσκαλος της σλαβικής γλώσσας. Ο ηγεμόνας Ραστισλάβος, που τον υποδέχθηκε με μεγάλες τιμές, αμέσως «συνέλεξε μαθητές (και) τους παρέδωσε [σ' αυτόν] για να τους διδάξει». Και σε σύντομο χρονικό διάστημα ο διδάσκαλος μετέφρασε ολόκληρη την εκκλησιαστική τάξη και τους δίδαξε τον Όρθρο, τις Ώρες, τη Λειτουργία, τον Εσπερινό, το Απόδειπνο και τα θεία μυστήρια[13]. Τα αντικείμενα δηλαδή της μεταφράσεως και της διδασκαλίας του ήταν λειτουργικά, οι Ακολουθίες του νυχθημέρου και των ιερών μυστηρίων. Άρα οι μαθητές του μάθαιναν την παλαιοσλαβική γλώσσα και εξοικειώνονταν με τη λειτουργική ζωή, συνεπώς ο προορισμός τους ήταν προδιαγεγραμμένος, θα ήταν οι αυριανοί κληρικοί της Μεγάλης Μοραβίας. Η υπόθεση αυτή γίνεται βεβαιότητα από την εξέλιξη των πραγμάτων. Κατά τον βιογράφο του, ο Κωνσταντίνος έμεινε σαράντα μήνες στη Μοραβία και έφυγε για να πάει να χειροτονήσει τους μαθητές του[14]. Αν δεχθούμε ότι η άφιξη των δύο αδελφών στη Μοραβία έγινε το 863, τότε η αναχώρησή τους για τη χειροτονία των μαθητών τους πρέπει να τοποθετηθεί στο έτος 867. Πιθανότατα τόπος της χειροτονίας θα ήταν η Ρώμη, όχι μόνο γιατί η Μοραβία ανήκε στη δικαιοδοσία της Δυτικής Εκκλησίας, αλλά και

γιατί οι δύο αδελφοί κουβαλούσαν μαζί τους το λείψανο του αγίου Κλήμεντος «Ρώμης», ασφαλώς για να το προσφέρουν ως δώρο στον τότε πάπα Ρώμης[15]. Και η διδασκαλική ιδιότητα του Κωνσταντίνου επανέρχεται εκ νέου στο προσκήνιο, όταν η συνοδεία του εφτασε στην Παννονία. Ο ηγεμόνας της χώρας Κότσελ όχι μόνο τον υποδέχθηκε με τιμές, αλλά «και αγάπησε πολύ τα σλαβικά γράμματα και τα έμαθε», ασφαλώς από το διδάσκαλο. Και όχι μόνο αυτό, αλλά «έβαλε να τα μάθουν πενήντα μαθητές» από την Παννονία[16].

Υπό τις ανωτέρω διαπιστώσεις, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το μέγεθος της προσφοράς των δύο αδελφών, πρέπει να αναλογιστούμε τι ήταν η σλαβική γλώσσα μέχρι την εποχή εκείνη. Μία φτωχή γλώσσα, που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της καθημερινής ζωής στη διοίκηση, τη γεωργία, την κτηνοτροφία. Το λεξιλόγιό της ήταν πενιχρό και οι εκφραστικές δυνατότητες περιορισμένες. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός χτυπούσε δειλά τότε τις θύρες των Σλάβων, αλλά δεν μπορούσε να εισέλθει, γιατί δεν υπήρχε το κατάλληλο όργανο, δηλαδή ο γραπτός σλαβικός λόγος. Και το όργανο αυτό το έδωσαν στους Σλάβους οι δύο άγιοι αδελφοί. Και το έδωσαν, γιατί ήταν φορείς μιας υγιούς ιεραποστολικής αρχής: Ότι κάθε άνθρωπος και κάθε λαός έχει το δικαίωμα να λατρεύει το Θεό στη μητρική του γλώσσα. Η αρχή αυτή δείχνει όχι μονάχα το μεγαλείο της ψυχής τους, αλλά και το σεβασμό προς την ανθρώπινη ελευθερία, προς την ανθρώπινη προσωπικότητα. Με αυτή τους την αρχή γκρεμίζουν το μύθο και το θρύλο που είχε δημιουργηθεί περί εκλεκτών και αγίων λαών και εθνών. Όλοι οι άνθρωποι και όλοι οι λαοί ενώπιον του Θεού είναι ίσοι και κατά συνέπειαν έχουν το δικαίωμα να έχουν τη δική τους, τη μητρική τους, γλώσσα ως γλώσσα της λατρείας τους. Η λατρεία του Θεού, για να είναι γνήσια και ειλικρινής, πρέπει να αποτελεί έκφραση της ψυχής και όχι μηχανική απαγγελία λέξεων και κειμένων σε μία ξένη γλώσσα. Και η ανθρώπινη ψυχή γνωρίζει να εκφράζεται στη μητρική γλώσσα του κάθε ατόμου. Αυτό ισχύει και για τη σλαβική ψυχή.

Για να τελούν τη θεία Λειτουργία στη σλαβική και να κηρύττουν στην ίδια γλώσσα, έπρεπε να έχουν λειτουργικά βιβλία, πατερικές ομιλίες, νομοκανονικά και άλλα κείμενα μεταφρασμένα στη γλώσσα αυτή. Στην αρχή δημιούργησαν ένα αλφάβητο, κατάλληλο να εκφράζει όλους τους φθόγγους της σλαβικής γλώσσας. Το αλφάβητο αυτό είναι γνωστό ως γλαγολιτικό (από τη σλαβική ρίζα *goli*, πρβλ. παλαιοσλαβικό *glagol*=λέξη, *glagolati*=ομιλώ). Μετά, με τη βοήθεια σλαβικών, αλλά και ελληνικών ριζών σχημάτισαν έναν πλουσιότατο αριθμό λέξεων και εκφράσεων, για να μπορέσουν να μεταφέρουν στους Σλάβους όλον τον ποιητικό κόσμο των λειτουργικών βυζαντινών κειμένων, τον κόσμο των ευαγγελικών και αποστολικών περικοπών, τα κανονικά και νομικά κείμενα, πατερικές ομιλίες κ.ά. Έτσι η σλαβική γλώσσα από άγραφη έγινε ένα ευέλικτο όργανο, με το οποίο ο

βυζαντινός πολιτισμός μεταφυτεύθηκε στους Σλάβους. Και όχι μόνο αυτό. Οι δύο αδελφοί έθεσαν τα θεμέλια μιας νέας λογοτεχνίας, της σλαβικής λογοτεχνίας. Δεν μετέφρασαν μόνο στη γλώσσα αυτή ελληνικά κείμενα, αλλά έγραψαν και πρωτότυπα έργα. Το έργο των δύο αδελφών δεν ήταν εύκολο. Γιατί, όπως έδειξαν στην πράξη, δεν ήταν διατεθειμένοι να προβούν σε υποχωρήσεις στο ζήτημα της λειτουργικής γλώσσας. Με τη βοήθεια του Θεού και με άοκνες προσωπικές προσπάθειες ξεπέρασαν το πρόβλημα της δημιουργίας μιας γραπτής γλώσσας και το πρόβλημα των μεταφράσεων. Τώρα όμως έπρεπε να συγκρουστούν και με τους εχθρούς της νέας πρακτικής, που εισήγαγαν οι δύο αδελφοί στην Εκκλησία των Δυτικών Σλάβων.

4. Σύγκρουση με τους Τριγλωσσίτες

Όπως μας πληροφορούν οι βιογράφοι των δύο αδελφών, την εποχή εκείνη υπήρχαν και οι θεωρητικοί εχθροί της εισαγωγής της σλαβικής γλώσσας στη λατρεία. Ήταν οι καλούμενοι Τριγλωσσίτες ή Πιλατιανοί. Οι Τριγλωσσίτες υποστήριζαν ότι υπάρχουν μόνο τρεις ιερές γλώσσες, η εβραϊκή, η ελληνική και η λατινική. Τις γλώσσες αυτές τις επέλεξε ο Θεός. Μόνο με αυτές μπορεί κανείς να τιμά το Θεό. Οι Τριγλωσσίτες αναζήτησαν και ερείσματα αγιογραφικά της θεωρίας τους στην Καινή Διαθήκη. Είναι γνωστό ότι ο Πιλάτος έδωσε εντολή να βάλουν επάνω στο σταυρό του Κυρίου την επιγραφή «Ιησούς ο Ναζωραίος, ο βασιλεύς των Ιουδαίων» (Ιωάν. 19, 19-20. Πρβλ. Λουκ. 23, 38), γραμμένη στην εβραϊκή, την ελληνική και τη λατινική. Επειδή συνέδεαν τη διδασκαλία τους με τον Πιλάτο και τις τρεις γλώσσες της ανωτέρω επιγραφής, ο άγιος Κύριλλος τους ονόμασε Πιλατιανούς και Τριγλωσσίτες και καταπολέμησε τις αιρετικές τους απόψεις. Η πρώτη σύγκρουση με τους Τριγλωσσίτες έγινε επί μοραβικού εδάφους. Ο βιογράφος του Κυρίλλου μας πληροφορεί ότι ο Κύριλλος τους πολέμησε και τους νίκησε με χωρία της Αγίας Γραφής, χωρίς όμως να παραθέσει έστω και ένα χωρίο[17].

Η δεύτερη σύγκρουση με τους Τριγλωσσίτες έλαβε χώρα στη Βενετία, όπου βρίσκονταν οι άγιοι αδελφοί με τους μαθητές τους στην πορεία τους προς τη Ρώμη. Η σχετική συζήτηση έλαβε μεγάλη οξύτητα και αγριότητα. Την αγριότητα της σκηνής αποδίδει η παροιμιώδης έκφραση: συνάχθηκαν εναντίον του Λατίνου επίσκοποι και ιερείς και μοναχοί, όπως τα κοράκια επάνω στο γεράκι. Οι συνομιλητές του Κυρίλλου δεν περιορίστηκαν μόνο στην επανάληψη της γνωστής θέσεως για τις τρεις ιερές γλώσσες, αλλά προχώρησαν και στην άσκηση κριτικής. Ζήτησαν εξηγήσεις από τον Κύριλλο, γιατί δημιούργησε γραφή για τους Σλάβους και μάλιστα τη διδάσκει, αφού δεν την είχε εφεύρει προηγουμένως «ούτε απόστολος, ούτε πάπας της Ρώμης, ούτε ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ούτε ο

Ιερώνυμος, ούτε ο Αυγουστίνος». Η επιλογή των προσώπων, που είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν μια νέα λειτουργική γλώσσα, δεν είναι τυχαία. Οι απόστολοι αναμφίβολα είχαν το δικαίωμα, με τη χάρη του αγίου Πνεύματος, μέσα στα πλαίσια της Πεντηκοστής, να δημιουργήσουν μία καινούργια γλώσσα (Να κηρύττουν στην πράξη σε οποιαδήποτε γλώσσα). Το ίδιο δικαίωμα παρείχαν οι Δυτικοί και στον πάπα, τον ηγέτη της Εκκλησίας τους. Τα άλλα τρία ονόματα αντιπροσωπεύουν Πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς με μεγάλο κύρος στην Ανατολή και τη Δύση, που έγραψαν ο πρώτος στα ελληνικά και οι άλλοι δύο στα λατινικά.

Ο Κύριλλος, παρά τις απειλητικές διαθέσεις των συνομιλητών του, δεν διστάζει να δώσει εκτενή απάντηση στο προκλητικό ερώτημά τους. Η απάντησή του έχει τρία σκέλη, στα οποία παρατίθενται: α) λογικά επιχειρήματα, β) επιχειρήματα αντλημένα από την πράξη της Εκκλησίας ως προς τις λειτουργικές γλώσσες των λαών και γ) επιχειρήματα από την Αγία Γραφή.

Τα λογικά επιχειρήματά του τα αντλεί από την ίδια τη φύση. Είναι η βροχή, ο ήλιος και ο αέρας, τα αγαθά των οποίων ο Θεός τα χαρίζει σε όλους ανεξαιρέτα τους ανθρώπους και μάλιστα με όμοιο τρόπο. Δεν διστάζει καθόλου να θέσει, με τη σειρά του, στους Τριγλωσσίτες αδυσώπητα ερωτήματα: Πως αυτοί, χωρίς ντροπή, αναγνωρίζουν μόνο τρεις γλώσσες λειτουργικές και περιφρονούν και τους άλλους λαούς και τους χαρακτηρίζουν τυφλούς και κωφούς. Εξηγήστε μου, τους λέει, καθιστάτε τον Θεό αδύναμο, ότι δεν μπορεί να το δώσει αυτό, ή ζηλόφθονο ώστε να μη θέλει να το δώσει; Στο σημείο αυτό ο άγιος Κύριλλος εμμέσως αλλά σαφώς διακηρύσσει δύο αλήθειες: Πρώτον ότι όλοι οι λαοί είναι ίσοι ενώπιον του Θεού και έχουν τα ίδια δικαιώματα και δεύτερον ότι κάθε λαός και κάθε άνθρωπος έχουν απαραβίαστο δικαίωμα να λατρεύουν το Θεό στη μητρική τους γλώσσα και κατά συνέπεια δεν έχει κανείς δικαίωμα ή εξουσία να τους στερήσει αυτή τη δυνατότητα. Εννοείται ότι η απάντηση του Κυρίλλου έχει και αγιογραφικά ερείσματα στο χωρίο Ματθαίου 5,45: όπως γένησθε υιοί του πατρός υμών του επί τοις ουρανοίς, ότι τον ήλιον αυτού ανατέλλει επί πονηρούς και αγαθούς και βρέχει επί δικαίους και αδίκους.

Το επιχείρημά του από την πράξη της Εκκλησίας συνδέεται με το γεγονός ότι πολλοί λαοί τότε είχαν δική τους γραπτή λειτουργική γλώσσα και τιμούσαν το Θεό στη μητρική τους γλώσσα. Ως τέτοιοι μνημονεύονται ονομαστικά από τον Κύριλλο οι εξής: οι Αρμένιοι, οι Πέρσες, οι Αβασγοί, οι Ίβηρες, οι Σούγδοι, οι Γότθοι, οι Άβαροι, οι Τούρκοι, οι Χάζαροι, οι Άραβες, οι Αιγύπτιοι, οι Σύροι και πολλοί άλλοι. Οπωσδήποτε οι περισσότεροι από τους μνημονευόμενους λαούς είχαν τότε (867) δική τους λειτουργική γλώσσα, αλλά υπήρχαν και άλλοι λαοί, τους οποίους δεν

μνημονεύει ο Κύριλλος. Αναφέρω ενδεικτικά τους Αιθίοπες και τους Βέσσους (θρακικό φύλο).

Για την αγιογραφική θεμελίωση του επιχειρήματος του, ότι κάθε λαός έχει το δικαίωμα να λατρεύει το Θεό στη μητρική του γλώσσα, ο Κύριλλος επιστρατεύει χωρία τόσο από την Παλαιά όσο και από την Καινή Διαθήκη (συνολικά 14), τα οποία όμως στηρίζουν έμμεσα και όχι άμεσα τη θέση του. Θα μπορούσε κάποιος, για λόγους συστηματικούς και μόνον, να τα κατατάξει στις εξής κατηγορίες: α) Προτροπές για ύμνηση – δοξολόγηση του Θεού από όλη τη γη και όλα τα έθνη. β) Αποδοχή της ιδέας ότι οι πιστεύοντες στο Χριστό είναι τέκνα Θεού και κατά συνέπειαν είναι μεταξύ τους ίσοι και έχουν ίσα δικαιώματα ακόμη και στο γλωσσικό ζήτημα, γ) Προτροπές για διάδοση του Χριστιανισμού σε όλα τα έθνη (φυσικά στη γλώσσα εκάστου λαού). δ) Κριτικές σε βάρος των Φαρισαίων και των νομικών από το Χριστό, επειδή εμποδίζουν τους ανθρώπους να δεχθούν το Χριστιανισμό και να εισέλθουν στη βασιλεία των ουρανών. ε) Προτροπή για γλωσσολαλιά στην εκκλησία, η οποία όμως πρέπει να συνοδεύεται με διερμηνεία και οικοδομή, στ) Ομολογία κάθε γλώσσας ότι Κύριος είναι ο Ιησούς Χριστός. Το τελευταίο προϋποθέτει ότι κάθε γλώσσα – κάθε πιστός άνθρωπος θα εκφέρει την ομολογία αυτή στη μητρική του γλώσσα.

Ο συντάκτης του Βίου του αγίου Κυρίλλου μας αποκαλύπτει ότι ο Άγιός μας με αυτά τα λόγια (επιχειρήματα) και πολλά περισσότερα τους καταντρόπιασε και τους άφησε (εγκατέλειψε)[18].

5. Η στάση των παπών έναντι του έργου των δύο αδελφών

Ο πάπας Νικόλαος ο Α' (858-867), όταν πληροφορήθηκε ότι οι δύο ιεραπόστολοι βρίσκονταν στη Βενετία, τους προσκάλεσε να μεταβούν στη Ρώμη[19]. Την υποδοχή τους όμως οργάνωσε ο διάδοχός του Αδριανός ο Β' (867-872), με προπορευόμενο σταυρό και με πλήθος πιστών, που κρατούσαν αναμμένα κεριά[20]. Τους ευλόγησε και τους μακάρισε και δεν υπήρξε φειδωλός στις προσφωνήσεις του. Τους αποκάλεσε πατέρες, εποπότης τέκνα, χαράν οικείαν, στέφανον πίστεως, δόξης και κάλλους, διάδημα εκκλησίας, αποστολικούς άνδρας[21]. Τη στήριξή του στη χρήση της σλαβικής ως λειτουργικής γλώσσας την εξεδήλωσε ποικιλότροπα: Καθαγίασε τα ιερά βιβλία σε σλαβική μετάφραση, τα κατέθεσε στην εκκλησία της Αγίας Μαρίας, την επονομαζόμενη Φάτνη, «και τέλεσαν επάνω ο αυτά τη Λειτουργία». Διέταξε τους επισκόπους Φορμόζο και Γκαούντεριχ να χειροτονήσουν τους Σλάβους μαθητές (πρεσβυτέρους, διακόνους, υποδιακόνους) και αφού τους χειροτόνησαν τέλεσαν τη θεία Λειτουργία στα σλαβικά στο ναό του

Αγίου Πέτρου, την επομένη στο ναό της Αγίας Πετρονίλλης, την τρίτη ημέρα στο ναό του Αγίου Ανδρέου και έπειτα στο ναό του Αγίου Παύλου πάλι στα σλαβικά πάνω στον άγιο τάφο, έχοντας ως βοηθό τον επίσκοπο Αρσένιο και τον Αναστάσιο τον Βιβλιοθηκάριο[22]. Στο Βίο του αγίου Μεθοδίου σημειώνεται ότι ο πάπας υποχρέωσε έναν επίσκοπο, οπαδό της τριγλωσσίας, να χειροτονήσει από τους Σλάβους μαθητές τρεις ιερείς και δύο αναγνώστες[23].

Ιδιαίτερη τιμή έδειξε στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου, ο οποίος πενήντα ημέρες πριν από την κοίμησή του εκάρη μοναχός και έλαβε το όνομα Κύριλλος. Μετά την κοίμησή του (στις 14 Φεβρουάριου του 869, σε ηλικία 42 ετών), ο πάπας Αδριανός κάλεσε όλους τους Έλληνες και τους Ρωμαίους της Ρώμης «να μαζευθούν όλοι με κεριά από πάνω του και να τον ψάλουν και να τον κηδέψουν, σαν να το έκαναν στον ίδιο τον πάπα». Ο ίδιος πρότεινε να παραχωρήσει τον τάφο του στο ναό του Αγίου Πέτρου για την ταφή του Κυρίλλου, αλλά τελικά επικράτησε η πρόταση του Μεθοδίου να ταφεί στο ναό του Αγίου Κλήμεντος, «στη δεξιά πλευρά του ιερού». Πάνω στον τάφο του οι Ρωμαίοι ιστόρησαν την εικόνα του και έκαιγαν καντήλι νύχτα και ημέρα[24].

Τη θετική του στάση έναντι της σλαβικής γλώσσας ο Αδριανός την τήρησε και μετά την κοίμηση του Κυρίλλου. Στην επιστολή του προς τους ηγεμόνες Ραστισλάβο, Σβατοπλούκ και Κότσελ, που συνόδευε την αποστολή του πρεσβυτέρου Μεθοδίου στο Σίρμιο, ενέκρινε και ευλόγησε την τέλεση της θείας Λειτουργίας και το κήρυγμα στη γλώσσα τους. Επίσης έδωσε ευλογία και για την εκπόνηση νέων μεταφράσεων, για να μάθουν οι πιστοί εύκολα τις άγιες εντολές του Θεού. Σε σχέση με την τέλεση της θείας Λειτουργίας έθεσε έναν όρο: «Να διαβάζουν τον Απόστολο και το Ευαγγέλιο πρώτα στη Ρωμαϊκή (Λατινική) και ύστερα στη Σλαβική». Τους εχθρούς των μεταφράσεων και της σλαβικής γλώσσας τους απειλεί με αφορισμό, όχι μόνο με στέρηση της θείας κοινωνίας, αλλά με αποκοπή από το σώμα της Εκκλησίας[23]. Ο Αδριανός ικανοποίησε και το αίτημα του Κότσελ να χειροτονήσει το Μεθόδιο επίσκοπο της Παννονίας[26]. Ως αρχιεπίσκοπος της Παννονίας ο Μεθόδιος εγκαταστάθηκε στο Σίρμιο.

Ο διορισμός του Μεθοδίου στη θέση αυτή εξυπηρετούσε την πολιτική και του Κότσελ (ανεξαρτησία έναντι του φραγκικού κλήρου) και του πάπα (δημιουργία επισκοπής υπό την δικαιοδοσία του σε περιοχές που διεκδικούσαν οι Φράγκοι με τάσεις επεκτάσεως στο Ανατολικό Ιλλυρικό). Γι' αυτό οι Φράγκοι κληρικοί έδρασαν αστραπιαίως. Την άνοιξη του 870 συνέλαβαν το Μεθόδιο, πιθανότατα στη Μοραβία, και με μυστικό τρόπο τον οδήγησαν στο Regensburg. Εκεί έγινε η ψευτοδίκη του και η καταδίκη του από Φράγκους επισκόπους και από το Λουδοβίκο το Γερμανικό. Βασική κατηγορία ήταν ότι εργαζόταν σε περιοχές που ανήκαν σε

ξένη δικαιοδοσία (των Φράγκων επισκόπων). Πάλι με μυστικό τρόπο τον έκλεισαν σε μονή της Σουαβίας, όπου τον έθεσαν υπό αυστηρό περιορισμό[27]. Ο Μεθόδιος υπέφερε τα πάνδεινα επί 2½ χρόνια (870- 873).

Μόλις στις αρχές του 873 ο πάπας Ιωάννης ο Η΄ πληροφορήθηκε το έγκλημα των Φράγκων επισκόπων. Με επιστολές προς αυτούς και τον υιό του Λουδοβίκου απαίτησε την απελευθέρωση του Μεθοδίου και την εξασφάλιση προϋποθέσεων για την ελεύθερη εκτέλεση των αρχιεπισκοπικών του καθηκόντων. Για να επιτύχει την απελευθέρωση, ο πάπας χρησιμοποίησε την ποινή της απαγορεύσεως. Δεν θα είχαν το δικαίωμα να τελέσουν λειτουργία, όσο χρόνο θα κρατούσαν αιχμάλωτο το Μεθόδιο. Αυτή τη φορά ο Μεθόδιος μετέβη στη Μεγάλη Μοραβία, για να συνεχίσει το έργο του (873). Αυτό ήταν η επιθυμία του μοραβικού λαού και του ηγεμόνα Σβατοπλούκ. Ο Μεθόδιος ανέπτυξε ασυνήθιστη δραστηριότητα. Κήρυξε το Ευαγγέλιο σε ειδωλολατρικά φύλα και αγωνίστηκε για την ηθική ανόρθωση της κοινωνίας. Δεν δίστασε να ψέξει ακόμη και ισχυρούς της εποχής για τις ηθικές τους παρεκτροπές[28].

Τα πράγματα όμως μεταβλήθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η θέση του Μεθοδίου ήταν ευάλωτη στις κατηγορίες αυτή τη φορά. Όταν τον απελευθέρωσε ο πάπας από τους Φράγκους, τον είχε διατάξει να μην τελεί τη λειτουργία στη σλαβική. Ο Μεθόδιος όμως δεν συμμορφώθηκε με την εντολή του προϊσταμένου του. Οι Φράγκοι κληρικοί εκ νέου επέστρεψαν στη Μοραβία και υπέσκαπταν το κύρος του. Ο Λατίνος πρεσβύτερος Ιωάννης κατ' αρχάς και ο Φράγκος πρεσβύτερος Wiching αργότερα ηγήθηκαν των αντιπάλων του Μεθοδίου. Ο Μεθόδιος δυσaréστησε τους Φράγκους και σ' άλλο ζήτημα. Τους κατηγόρησε ανοικτά για την προσθήκη του Filioque (= και εκ του Υιού) στο Σύμβολο της Πίστεως. Δυστυχώς στο πλευρό των αντιπάλων του Μεθοδίου ήταν και ο ηγεμόνας Σβατοπλούκ. Ο άξεστος χαρακτήρας του, η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη σλαβική λειτουργία, οι διασυνδέσεις του με τους Φράγκους, η ανήθικη ζωή του και η κριτική που ασκούσε ο Μεθόδιος κατά των παραβατών της ηθικής (ακόμη και όταν κατείχαν αξιώματα), έκαναν μισητό το Μεθόδιο στον ηγεμόνα. Ο πρεσβύτερος Ιωάννης μετέβη στη Ρώμη, με σκοπό να «ενημερώσει» τον πάπα και να τον συκοφαντήσει. Ο πάπας κάλεσε σε απολογία τον αρχιεπίσκοπο (879). Στη Ρώμη το Μεθόδιο συνόδευσε και ο πρεσβύτερος Wiching. Ο ηγεμόνας πίστευε ότι ο Μεθόδιος θα παραμεριζόταν και τη θέση του θα κατελάμβανε ο ευνοούμενός του! Ο Μεθόδιος σημείωσε μερική επιτυχία. Έπεισε τον πάπα ότι έχει δίκαιο να τελεί τη λειτουργία στη σλαβική. Σε επιστολή του προς το Μοραβό ηγεμόνα (880) ο πάπας επιβεβαιώνει τα δίκαια του Μεθοδίου ως αρχιεπισκόπου Μοραβίας και επιτρέπει να τελείται η Λειτουργία στη σλαβική, συγχρόνως όμως διατάσσει το Ευαγγέλιο πρώτα να διαβάζεται στη λατινική. Ο Wiching ως ανταμοιβή για το σκοτεινό ρόλο

που έπαιξε έλαβε την επισκοπή της Νίτρας. Επιστρέφοντας στη Μοραβία πριν από το Μεθόδιο νόθευσε τα έγγραφα και δυσφήμησε τον αρχιεπίσκοπό του. Ο Μεθόδιος διαμαρτυρήθηκε στον πάπα και ο πάπας με νέα επιστολή του έδωσε εξηγήσεις (881)[29].

6. Η κοίμηση του Μεθοδίου και η τύχη του έργου των δύο αγίων αδελφών.

Πριν από το θάνατό του ο Μεθόδιος έδειξε και τις μεταφραστικές του ικανότητες από την ελληνική στην παλαιοσλαβική και απέδειξε περίτρανα ότι κακώς ορισμένοι ιστορικοί τον τοποθετούν υπό την σκιά του Κυρίλλου. Μέσα σε επτά με οκτώ μήνες (από το Μάρτιο ως την 26η Οκτωβρίου), με τη βοήθεια δύο μαθητών του ιερέων ταχυγράφων μετέφρασε ολόκληρη την Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, με εξαίρεση το βιβλίο των Μακκαβαίων. Επίσης τότε μετέφρασε και το Νομοκάνονα (τη Συναγωγή εις 50 τίτλους του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννου του Σχολαστικού) και το Βιβλίο των Πατέρων (πιθανότατα κάποιο Πατερικό)[30].

Εν τω μεταξύ ο Wiching με συκοφαντίες, συνωμοσίες, παραχαράξεις εγγράφων είχε κατορθώσει να υποσκάψει το κύρος του Μεθοδίου. Και μετά την κοίμηση του μεγάλου ιεραποστόλου (6 Απριλίου του 885)[31] επέτυχε να παραμερίσει το Γοράσδο, μαθητή και διάδοχο του Μεθοδίου, και να καταλάβει τον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Από εκεί και πέρα ο δρόμος για την απομάκρυνση των μαθητών του Μεθοδίου και των σλαβικών μεταφράσεων από τη Μεγάλη Μοραβία ήταν ζήτημα χρόνου. Ο πάπας Στέφανος ο Ε' (885-891) τάχθηκε στο πλευρό του Wiching, ανέθεσε σ' αυτόν τη διαποίμανση της τοπικής Εκκλησίας, διέταξε το Γοράσδο να μεταβεί στη Ρώμη για να απολογηθεί και απαγόρευσε τη χρήση της σλαβικής ως λειτουργικής γλώσσας. Ο ηγεμόνας της Μοραβίας Σβατοπλούκ παρέδωσε την Εκκλησία της χώρας στα χέρια των Φράγκων. Τότε οι οπαδοί του Wiching, με τη βοήθεια των πολιτικών αρχών, εξαπέλυσαν φοβερό και ανελέητο διωγμό εναντίον των μαθητών και οπαδών του Μεθοδίου. Τους βασάνισαν, τους άρπαξαν ό,τι πολύτιμο είχαν, τους έσερναν γυμνούς πάνω στα αγκάθια. Οι νεώτεροι διάκονοι και πρεσβύτεροι κατέληξαν ως δούλοι στα παζάρια των Εβραίων[32]. Οι σημαντικότεροι μαθητές του Μεθοδίου (Γοράσδος, Κλήμης, Λαυρέντιος, Ναούμ, Αγγελάριος), που είχαν και την ιδιότητα του διδασκάλου, είχαν και ιδιαίτερη αντιμετώπιση από τους διώκτες τους. Τους έκλεισαν στη φυλακή και τους κρατούσαν σε αυστηρή απομόνωση. Στην αρχή του χειμώνα των ετών 885-886 με τη συνοδεία Φράγκων στρατιωτών οδηγήθηκαν μακριά από την πόλη προς την κατεύθυνση του Δουνάβεως ποταμού. Ήταν ελεύθεροι, αλλά πεινασμένοι και γυμνοί, γιατί οι στρατιώτες τους είχαν αφαιρέσει τα ρούχα τους. Ήταν φανερό ότι

δεν μπορούσαν να συνεχίσουν την πορεία τους, αν προηγουμένως δεν εξασφάλιζαν τροφή και ρουχισμό. Σκορπίστηκαν λοιπόν προς όλες τις κατευθύνσεις, για να εξασφαλίσουν σε πρώτο στάδιο την επιβίωσή τους. Όλοι τους είχαν την ελπίδα ότι θα εύρισκαν ασφαλές άσυλο στη χριστιανική ήδη Βουλγαρία. Ο συγγραφέας του Βίου του Αγίου Κλήμεντος Αχρίδος γράφει ότι αυτοί:

Βουλγαρίαν επόθουν,

Βουλγαρίαν περιενδούν,

Βουλγαρίαν τούτοις δούναι άνεσιν επηλπίζετο.

Ο Κλήμης, ο Ναούμ και ο Αγγελάριος συγκρότησαν μία ομάδα, βάδισαν προς το Δούναβη και πέρασαν με σχεδία στην απέναντι όχθη, στα Βελέγραδα. Ο στρατιωτικός διοικητής της πόλεως αντιλήφθηκε ότι οι απρόσμενοι μετανάστες του θα ήταν πολύτιμοι παράγοντες στον εκχριστιανισμό της Βουλγαρίας, που βρισκόταν τότε σε εξέλιξη, καθώς και στη λειτουργία της Εκκλησίας της χώρας. Γι' αυτό και έσπευσε να τους στείλει ως δώρο στον ηγεμόνα των Βουλγάρων Βόριδα. Ο τελευταίος εξασφάλισε άριστες προϋποθέσεις στους μαθητές του Μεθοδίου, για να μπορέσουν αυτοί απερίσπαστοι να αφοσιωθούν στο ιεραποστολικό, διδακτικό, μεταφραστικό, συγγραφικό και διοικητικό έργο τους[33]. Και πράγματι οι Κλήμης και Ναούμ δεν διέψευσαν τις προσδοκίες του ηγεμόνα[34].

Το ανωτέρω παράδειγμα των τριών μαθητών των δύο αγίων αδελφών δείχνει ότι η θεία Πρόνοια είχε ετοιμάσει πιά το καταφύγιο για τους καταδιωγμένους από τη Μοραβία μαθητές και τις σλαβικές μεταφράσεις (όσες μπόρεσαν να περισώσουν από την καταστροφική μανία των διωκτών τους). Ήταν η Βουλγαρία του Βόριδος, η νεοφώτιστη Σερβία και αργότερα η αγία Ρωσία. Η σλαβική γλώσσα όχι μόνο διασώθηκε, αλλά και αναπτύχθηκε και έγινε ακατανίκητο όπλο της σλαβικής Ορθοδοξίας και του σλαβικού πολιτισμού, τα θεμέλια του οποίου έθεσαν οι δύο βυζαντινοί ιεραπόστολοι από την ελληνική Θεσσαλονίκη. Το φιλελεύθερο πνεύμα της Ορθόδοξης Ανατολής έδωσε τη μάχη και νίκησε τη δυσκαμψία της Δύσεως. Κάθε λαός έχει το αναφαίρετο δικαίωμα να υμνεί το Θεό στη μητρική του γλώσσα. Η πρακτική αυτή, εφαρμοζόμενη στον ιεραποστολικό χώρο των δύο αδελφών (Κεντρική Ευρώπη) και μάλιστα υπό ξένη εκκλησιαστική δικαιοδοσία, ήταν επαναστατική όχι μόνο τότε, αλλά μέχρι και πριν από μερικά χρόνια. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μόλις ύστερα από χίλια περίπου χρόνια από τότε αποφάσισε να επιτρέψει σ' όλους τους λαούς να παραμερίσουν την ακατανόητη γι' αυτούς λατινική και να υψώσουν φωνή ευχαριστίας προς το Θεό στη μητρική τους γλώσσα.

Οπωσδήποτε, οι άγιοι Αδελφοί άφησαν στους Σλάβους κοινή κληρονομιά, την παλαιοσλαβική γλώσσα, ως κοινή λειτουργική γλώσσα. Αλλά και μέρος των μεταφράσεών τους υπήρξε κοινή κληρονομιά των Σλάβων, αφού μετά την κατάρρευση του ιεραποστολικού τους έργου στη Μεγάλη Μοραβία οι μεταφράσεις τους βρήκαν φιλόξενο έδαφος στη χερσόνησο του Αίμου (Βουλγαρία, Κροατία, Σερβία) και στη συνέχεια, όταν διαδόθηκε ο Χριστιανισμός στη Ρωσία, μεταφέρθηκαν επί ρωσικού εδάφους.

Η ανωτέρω κοινή κληρονομιά των Σλάβων δεν έμελλε να επιβιώσει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην εξέλιξη αυτή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η συγκρότηση σλαβικών κρατών (Βουλγαρίας, Ρωσίας, Σερβίας, Πολωνίας κ.ά.). Έτσι έχουμε μια προοδευτική διαφοροποίηση της παλαιοσλαβικής γλώσσας στα επί μέρους σλαβικά κράτη. Και μπορούμε να κάνουμε λόγο για παλαιοβουλγαρική, παλαιοσερβική, παλαιορωσική, μοραβική, παννονική κ.ά. Οι διαφοροποιήσεις στη γλώσσα στην αρχή ήταν ανεπαίσθητες αλλά με το πέρασμα του χρόνου έλαβαν τεράστιες διαστάσεις. Αυτό συνετέλεσε στη δημιουργία των νεοσλαβικών γλωσσών, οι οποίες οπωσδήποτε απέχουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό η μία από την άλλη.

Οι διαφορές αυτές στις γλώσσες δεν εμποδίζουν όλους τους Σλάβους της Ευρώπης να αναγνωρίζουν τους άγιους Κύριλλο και Μεθόδιο ως τους φωτιστές τους, γιατί τους χάρισαν ένα πολύτιμο δώρο, τον γραπτό σλαβικό λόγο.

Παραπομπές:

1. Γιάννας Μαλιγκούδη, Η παρουσία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Κεντρική Ευρώπη. Το εκπολιτιστικό έργο των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων, [Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 9], έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 7-10.
2. Δ. Β. Γονη, Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας, εκδ. Αρμός, Αθήνα 20013, σσ. 12-13.
3. G. Ostrogorsky, Ιστορία του Βυζαντινού κράτους, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος. Ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, τ. Β', Αθήνα 1979, σσ. 102-103.
4. Δ. Β. Γονη, Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας, σσ. 13-15.
5. Βλ. Βίος, πολιτεία και άθληση του εν αγίοις πατρός ημών Κωνσταντίνου του Φιλοσόφου, πρώτου καθηγητού και διδασκάλου του έθνους των Σλάβων 3-4, 6, 8-12, νεοελληνική μετάφραση στο έργο του Α. – Αιμ. Ταχιαου, Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι αρχαιότερες βιογραφίες των Θεσσαλονικέων εκπολιτιστών των Σλάβων, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 49-51, 55-58, 60-78 (εφεξής: Βίος Κυρίλλου).
6. Βλ. Μνήμη και βίος του μακαρίου, πατρός και διδασκάλου ημών Μεθοδίου, αρχιεπισκόπου Μοραβίας 2, στο ίδιο έργο του Ταχιαου, σ. 195 (εφεξής: Βίος Μεθοδίου).
7. Βίος Μεθοδίου 3, σ. 196.
8. Βίος Κυρίλλου 14-15, σσ. 80-83.
9. Ι. Ταρνανίδη, Ιστορία της Σέρβικης Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 18-19. Δ. Β. Γονη, Ιστορία των Ορθοδόξων Εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας, σσ. 179-180.
10. Βλ. Ι. Φειδά, Εκκλησιαστική Ιστορία της Ρωσσίας (988-1988), Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 19883, σσ. 12-15.
11. Βίος Κυρίλλου, 14, σ. 80.
12. Βίος Μεθοδίου 5, σ. 198.

13. Βίος Κυρίλλου 15, σ. 82.
14. Βίος Κυρίλλου 15, σ. 83.
15. Βίος Κυρίλλου 17, σ. 88.
16. Βίος Κυρίλλου 15, σ. 83.
17. Βίος Κυρίλλου 15, σ. 82.
18. Βίος Κυρίλλου 16, σσ. 84-87.
19. Βίος Κυρίλλου 17, σ. 88.
20. Βίος Κυρίλλου 17, σ. 88.
21. Βίος και πολιτεία και ομολογία τε και μερική θαυμάτων διήγησις του εν αγίοις πατρός ημών Κλήμεντος, επισκόπου Βουλγάρων, συγγραφείσα παρά του αγιωτάτου και αιιδίμου Αρχιεπισκόπου της πρώτης Ιουστινιανης και πάσης Βουλγαρίας, κυρίου Θεοφυλάκτου, χρηματίσαντος εν Κωνσταντίνου πόλει μαΐστορος των ρητόρων 9, εκδ. Ι. Ε. Αναστασίου, «Βίος Κωνσταντίνου – Κυρίλλου Βίος Μεθοδίου (Μετάφρασις) Βίος Κλήμεντος Αχρίδος», ΕΕΘΣΑΠΘ 12 (1968) 164 (εφεξής: Βίος Κλήμεντος).
22. Βίος Κυρίλλου 17, σ. 88. Πρβλ. Βίος Μεθοδίου 6, σ. 199. Βίος Κλήμεντος 9, σ. 164.
23. Βίος Μεθοδίου 6, σ. 199.
24. Βίος Κυρίλλου 18, σσ. 89-91.
25. Βίος Μεθοδίου 8, σσ. 201-202.
26. Βίος Μεθοδίου 8, σ. 202.
27. Βίος Μεθοδίου 9, σσ. 203, 238-242 (σχόλια).
28. Βίος Μεθοδίου 10-11, σσ. 204-205.
29. Βλ. σχετικά Α. – Αιμ. Ταχιαου, Κύριλλος και Μεθόδιος, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 158-160.
30. Βίος Μεθοδίου 15, σσ. 209, 255-259 (σχόλια).

31. Βίος Μεθοδίου 15, σ. 209.

32. Βίος Κλήμεντος 34, σ. 174. Α. – Αιμ. Ταχιαου, Κύριλλος και Μεθόδιος, σσ. 165-167.

33. Βίος Κλήμεντος 35-52, σσ. 174-178.

34. Ειδικότερα για τον άγιο Κλήμη βλ. D. Obolensky, Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες, μτφρ. Πόπη Πούγιουρου – Άγγελ Νικολάου-Κονναρή, Έρμης, Αθήνα 1998, σσ. 13-52.

Πηγή: Δίπτυχα της εκκλησίας της Ελλάδος, Έτος 2013, Έκδοσις Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.